

Witold Stankowski

Druga wojna światowa w pamięci bydgoszczan. Stan i wyzwania na XXI wiek

słowa kluczowe: druga wojna światowa, pamięć o wojnie, pamięć kulturowa, komunikacyjna, potoczna, dominująca, aktorzy pamięci, grupy pamięci, miejsca pamięci, miejsca historyczne, projekt pamięci

Bydgoszcz, podobnie jak wiele polskich miast Drugiej Rzeczypospolitej, została szczególnie doświadczona przez Trzecią Rzeszę podczas drugiej wojny światowej. Nic po straszliwej wojnie w Bydgoszczy nie było takie samo jak przed nią. Rozpadła się bydgoska wieża Babel, czyli miasto wielokulturowe. Z krajobrazu przedwojennego miasta zniknęła bezpowrotnie żydowska społeczność, którą tak szczególnie doświadczył nazizm (Holokaust). Druga wojna światowa naruszyła strukturę społeczną miasta. Tragedia wojny dotknęła warstwy intelektualne. Polacy, bydgoszczanie, stali się pierwszymi ofiarami agresji Niemiec na Polskę. Wyniszczenie nastąpiło poprzez eliminację warstwy przywódczej, inteligencji: duchowieństwa, nauczycieli, urzędników państwowych, samorządowych. Zostali oni rozstrzelani lub zesłani do obozów koncentracyjnych. Kolejnym elementem polityki hitlerowskiej było wynaradawianie polskiego społeczeństwa. Polakom zamknięto dostęp do szkół, pozbawiano własności, domu bądź gospodarstwa. Na miejsce wyrzuconych z domostw Polaków osiedlano niemieckich osadników z krajów bałtyckich. W życiu codziennym Polaków zaliczano do drugiej kategorii. Mieli niskie racje żywnościowe, skazani byli na życie na obrzeżu hitlerowskiego społeczeństwa. O eksterminacji polskiego społeczeństwa świadczą rozsiane po całej Polsce miejsca rozstrzeliwań, egzekucji, obozy. Bydgoszcz nie jest tutaj wyjątkiem: rozstrzelanie prezydenta miasta Bydgoszczy – Leona Barci-szewskiego, egzekucje na Starym Mieście, fordońska Dolina Śmierci, Tryszczyn, obóz w Potulicach; na Pomorzu Gdańskim, Lasy Szpęgawskie, Piaśnica, obóz koncentracyjny w Stutthofie.

Historia eksterminacji narodu polskiego podczas drugiej wojny światowej, polityka Trzeciej Rzeszy w okupowanej Europie zostały wnikliwie i dogłębnie

przeanalizowane. Było to możliwe dzięki żmudnej pracy polskich historyków. Do nich należą m.in. Włodzimierz Jastrzębski¹, Czesław Łuczak², Czesław Madajczyk³, Karol Maria Pospieszalski⁴, którzy są autorami monumentalnych syntez historycznych o polityce niemieckiej w Polsce. Nie należy zapominać, że problematyce tej poświęcono szereg rozpraw, artykułów, studiów.

Na gruncie regionalnym, bydgoskim, wieloma aspektami polityki hitlerowców wobec Polaków w Bydgoszczy zajął się W. Jastrzębski. Historyk ten należy do grona najlepszych znawców historii polityki narodowościowej, okupacyjnej Trzeciej Rzeszy w Polsce i na Pomorzu Gdańskim. Niewątpliwie jest najbardziej uznanym historykiem dziejów Bydgoszczy okresu okupacji hitlerowskiej. Świadczy o tym wiele jego prac, publikacji o charakterze syntez⁵.

Pod względem faktograficznym opracowania dziejów Bydgoszczy podczas drugiej wojny światowej dokonano bardzo wiele. Warto byłoby jednak prowadzić dalsze badania np. nad życiem codziennym mieszkańców miasta podczas okupacji niemieckiej czy też innymi zagadnieniami społecznymi. Dla profesjonalistów czy też amatorów badań historii miasta doby okupacji 1939–1945 istotnym źródłem obok materiałów archiwalnych są różnego rodzaju materiały w postaci wspomnień, relacji. Należy pamiętać, że wkraczamy w fazę, gdy odchodzą świadkowie ostatniej wojny. Bez podjęcia odgórnych działań na rzecz spisania tych wspomnień bezpowrotnie, historycy, archiwiści utracą istotne, ważne źródło. Równolegle na przełomie XX/XXI wieku w Polsce nabiera tempa dyskusja o kształcie pamięci wokół wydarzeń drugiej wojny światowej. W krajach Europy Zachodniej pamięć o przeszłości jest trwałym elementem dyskursu w nauce, mediach, polityce. Próbuje się tam wypracować optymalny model pamięci o przeszłości, o drugiej wojnie światowej. Ta różnica czasowa w podejściu do zagadnienia pamięci w krajach Europy Zachodniej i w Polsce komentowana jest następująco: *Przypadek Polski stanowi doskonałą ilustrację tego, co niemiecki historyk sztuki Wilhelm Pinder nazwał „nierównoczesnością równoczesnego”*

¹ W. Jastrzębski, *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych o Rzeszy w latach 1939-1945*, Poznań 1968; W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939-1945*, Gdańsk 1979.

² C. Łuczak, *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej*, Poznań 1982; tegoż, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.

³ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970, t. 1-2.

⁴ K.M. Pospieszalski, *Polska pod niemieckim „prawem” 1939-1945 (Ziemie Zachodnie)*, Poznań 1946.

⁵ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939-1945*, Warszawa 1974; tegoż, *Polityka narodowościowa w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (1939-1945)*, Bydgoszcz 1977.

(Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen). Lata siedemdziesiąte to mianowicie okres pojawienia się problematyki pamięci w Europie Zachodniej [...] i zarazem kres złotego wieku metody biograficznej w Polsce. Nierównoczesności tego, co równoczesne, dotyczy najpopularniejszych (by nie powiedzieć: modnych) kategorii badawczych: w okresie największej popularności badań najpierw jakościowych (metoda biograficzna), a później ilościowych (badania ankietowe) polscy socjologowie nie używali terminu „pamięć”, zaczął się on zadomawiać w polskim dyskursie naukowym dopiero w latach dziewięćdziesiątych, kiedy w Europie Zachodniej można było zaobserwować pierwsze objawy „pamięciowego przesilenia” i zmęczenia wszechobecnością pamięciowej semantyki. Przez wiele dziesięcioleci mieliśmy zatem w Polsce do czynienia z badaniami nad pamięcią bez pamięci lub, inaczej mówiąc z pamięcioznawstwem *avant la Littré* i zarazem pamięcioznawstwem, które jako takie nie było obecne poza rodzimą humanistyką...⁶

Dyskurs o pamięci wynika również z kilku modeli, definicji pamięci autorstwa tzw. szkoły francuskiej: francuskiego socjologa, kulturoznawcy Maurice Halbwachsa⁷, egiptologa Jana Assmanna⁸ czy też Pierre’a Nory⁹. Pamięć ma społeczną, typową naturę. Każda pamięć jednostkowa konstytuuje się w odniesieniu do grupy: *jednostkowa pamięć powstaje w indywidualium przez jego udział w procesach komunikacji. Pamięć żyje w komunikacji i dzięki niej; jeśli komunikacja zostaje zerwana albo zmieniają się lub znikają ramy odniesień, następuje zapomnienie. Pamiętamy tylko to, co komunikujemy i co możemy ulokować w ramach odniesień pamięci społecznej. [...] Pamięć jest jednostkowa w sensie każdorazowo, niepowtarzalnego połączenia pamięci różnych zbiorowości; jako miejsce, w którym pamięć różnych grup społecznych spotyka się i łączy w niepowtarzalny sposób. Jednostkowe w sensie tego słowa są wyłącznie odczucia, ale nie wspomnienia. Bowiem odczucia są ściśle związane z naszym ciałem, podczas gdy wszelkie wspomnienia mają początek w myśleniu poszczególnych grup, do których przynależymy...*¹⁰

To, co człowiek pamięta i przypomina sobie, odzwierciedla się w kontekście społecznym, w odniesieniu do grupy, w której funkcjonuje i żyje. Pamięć indywidualna jest pewnym ciągiem utkany z obrazów ukształtowanych przez

⁶ K. Kończal, J. Wawrzyniak, *Polskie badania pamięcioznawcze: tradycje, koncepcje, (nie)ciągłości*, „Kultura i Społeczeństwo” 2011, nr 4, s. 11-63.

⁷ M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, Warszawa 1969 (tłum. M. Król).

⁸ J. Assmann, T. Hölscher (Hrsg.), *Kultur und Gedächtnis*, Frankfurt am Main 1988; J. Assmann, *Pamięć zbiorowa i tożsamość kulturowa*, „Borussia” 2003, t. 29 (przekład S. Dyroff, R. Żytniec).

⁹ P. Nora, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, Berlin 1990.

¹⁰ J. Assmann, *Kultura pamięci*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, pod red. M. Saryusz-Wolskiej, Kraków 2009, s. 68.

zbiorowość (M. Halbwachs). Zbiorowość ta formułuje pamięć zbiorową (*mémoire collective*). Pamięć zbiorowa nie jest bytem ponadindywidualnym. Jej powstanie jest uzależnione od procesów zachodzących w poszczególnych jednostkach¹¹.

W pamięci zbiorowej wyróżnia się dwa rodzaje pamięci: pamięć kulturową (*kulturelles Gedächtnis*) i komunikacyjną czy też komunikatywną (*kommunikatives Gedächtnis*). Pamięć komunikacyjna jest kształtowana przez pewną zbiorowość na przestrzeni lat. Jest to pamięć krótka, ponieważ wiąże się z pokoleniowym trwaniem grupy, wspomnieniem pokolenia na przestrzeni 80–100 lat. Jeśli jej ostatni członek umiera, równa się końcowi pamięci komunikacyjnej. Z kolei pamięć kulturowa to pamięć, która zaczyna istnieć, gdy nadchodzi kres pamięci komunikacyjnej. Historia w pamięci kulturowej przekształca się w pewną symboliczną figurę. Pamięć kulturowa dokonuje przeobrażenia historii faktycznej w zapamiętaną, a tym samym w pewien mit. Pamięć ta jest długotrwała. Pamięć kulturowa powstaje jako kanon w wyniku interpretacji, która jest przekazywana w formie pewnego obrazu, tekstu, pomnika czy też rytuału. Nosicielami pamięci kulturowej są eksperci, historycy, archiwiści¹².

Według Maurice'a Halbwachsa historia nie jest pamięcią zbiorową. Historia to pewien fakt. Określone wydarzenia historyczne są odłączone od pamięci zbiorowej, składającej się ze wspomnień pokolenia. W momencie, gdy nie pamięta się przeszłości czy też nie może być przeżywana, pojawia się historia.

Stąd dla rozważań o modelu pamięci istotne są założenia brytyjskiej szkoły składającej się naukowców skupionych wokół tzw. *Popular Memory Group*. Reprezentantami szkoły brytyjskiej są m.in. Richard Johnson i Graham Dawson. Przyjęli oni podział pamięci (*memory*) na pamięć potoczną (*popular memory*) i pamięć dominującą (*dominant memory*). Pamięć potoczna to indywidualne wspomnienia oraz wyobrażenia na temat przeszłości. Informacje te są transferowane przede wszystkim w toku dnia codziennego, powstają w rozmowach z rodziną, najbliższymi, znajomymi. Z kolei pamięć dominująca to narracja historyczna. Twórcami tej narracji są instytucje życia publicznego: szkoły, uczelnie, media, stowarzyszenia, administracja różnego szczebla. Historyczny przekaz staje się dominujący w momencie uzyskania dostępu do sfery publicznej. Jest to narracja, która kształtuje społeczne wyobrażenie na temat przeszłości. Ta zbiorowa interpretacja przeszłości może uzyskać status oficjalnej¹³.

¹¹ Z. Wóycicka, *Przerwana żaloba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady 1944-1950*, Warszawa 2009, s.14; J. Assmann, *Kultura pamięci*, op. cit.

¹² A. Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit*, Bonn 2007, s. 22-28; J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*, „Erwägen-Wissen-Ethik” 2002, nr 13, s. 240-245; tegoż, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2008 (przekład A. Korczyńska-Pham), s. 66-98.

¹³ Z. Wóycicka, op. cit., s. 16.

Bardzo ważni w kreowaniu pamięci są aktorzy pamięci (*agents of memory*). Pod tym pojęciem kryją się organizacje i instytucje, które czynnie zabiegają o utrwalenie takiej lub innej wykładni historycznej. Obok aktorów pamięci należy wspomnieć o grupach pamięci (*memory groups*). Jest to inaczej środowisko ukształtowane przez wspólne doświadczenie historyczne. Pod wpływem tego środowiska powstaje określone postrzeganie przeszłości, a w ślad za tym pojawiają się wspólne potrzeby i interesy dotyczące obrazu pamięci. Jako przykład grup pamięci należy wymienić na pierwszym miejscu więźniów obozów koncentracyjnych, środowisko byłych żołnierzy Armii Krajowej¹⁴.

W rozważaniach terminologicznych o pamięci nie sposób pominąć miejsca pamięci jako terminu, który ma szerokie znaczenie. Pod tym pojęciem należy rozumieć miejsca, jak również inne symbole historyczne konstytuujące tożsamość określonej społeczności. Miejsca pamięci w innych językach to *lieux de mémoire*, *Erinnerungsorte*, *Gedächtnisorte*¹⁵.

Przytoczona terminologia nie funkcjonowała szerzej w Polsce, dopiero w ostatnich latach nastąpiła zmiana. Przed 1989 rokiem tereny dawnych obozów oraz innych miejsc związanych z historią drugiej wojny światowej powszechnie nazywano miejscami martyrologii lub pomnikami walki i męczeństwa. Pod koniec XX wieku zaczęto nazywać je miejscami historycznymi, rzecz dotyczy pomników, tablic, cmentarzy, muzeów związanych z drugą wojną światową. Termin ten stosowany jest nie tylko w Polsce, ale też w Niemczech (*Gedenkstätten*) i Austrii, tak nazywa się muzea i pomniki powstałe na terenach byłych obozów zagłady, koncentracyjnych, pracy, przejściowych. Miejscem historycznym jest pomnik Walki i Męczeństwa Ziemi Bydgoskiej zlokalizowany na Starym Rynku w Bydgoszczy (*Denkmal des Kampfes und Martyriums*)¹⁶. Pomnik ten upamiętnia fakt historyczny, jakim były rozstrzelania Polaków przez Niemców na Starym Rynku we wrześniu 1939 r.

W obrębie rozważań o modelach pamięci wymienić należy również projekty pamięci. Są to zbiory idei czy też założeń, które „są przypisywane podejmowanym działaniom upamiętniającym”¹⁷. Termin ten jest stosowany jako odpowiednik pomnika, muzeum, znaku pamięci. Projekt pamięci jest wyrazem celów i zadań, które podejmują aktorzy pamięci.

¹⁴ Z. Wóycicka, op. cit., s. 18.

¹⁵ P. Nora, *Mémoire collective*, [w:] *Faire de l'histoire*, sous la direction de J. Le Goff, P. Nora, Gallimard, Paris 1974, s. 401.

¹⁶ <http://www.gedenkstaetten-uebersicht.de/europa/cl/polen/inst/denkmal-des-kampfes-und-martyr/> (dostęp: 20.09.2016).

¹⁷ Z. Bogumił, *Pamięć Gulagu*, Kraków 2012, s. 33.

Wcześniej przytoczona została terminologia pamięci właściwa szkole francuskiej czy też niemieckiej. Warto także w tym miejscu odwołać się do rozumienia pamięci szkoły rosyjskiej reprezentowanej m.in. przez Aleksandra Etkinda. A. Etkind rozróżnia miękką i twardą pamięć. Miękka pamięć to ta, która ma „tekstualny charakter i funkcjonuje w publicznym dyskursie, (...) nie jest zależna od państwa i w pełni jest kształtowana przez społeczeństwo obywatelskie”¹⁸. Pod pojęciem twardej pamięci należy rozumieć działania na rzecz pamięci inspirowane przez państwo i znajdujące się pod kontrolą państwa, co uzewnętrznia się w formie pomników, memorialów¹⁹. Takie rozróżnienie pamięci pozwala zrozumieć, że jej oblicze jest uzależnione od polityki państwa. Często pamięć może być jedynie pamięcią miękką, gdyż państwo może nie zgadzać się na taką czy też inną formę pamięci. Widać to na przykładzie pamięci o obozach sowieckich, gułagach. Prezydent Borys Jelcyn z własnych pieniędzy za otrzymane honorarium za książkę sfinansował budowę Maska Bólu w Magadanie. Natomiast środowisko Władimira Putina posunięcia, inicjatywy rosyjskiego Memorialu na rzecz upamiętnienia zbrodni komunizmu, stalinizmu, uważa za antyrządową działalność²⁰.

W obrębie przytoczonej stosunkowo obszernej terminologii pamięci niezwykle trafnie i interesująco jawi się inicjatywa pod nazwą „Pamięć bydgoszczan. Archiwum Historii Mówionej”. Stworzenie archiwum historii mówionej wynikało z pomysłu jednego z aktorów pamięci – bydgoskiego historyka i pracownika Pomorskiego Muzeum Wojskowego Marcina Rudowicza. M. Rudowicz od kilku lat dokumentuje kamerą wspomnienia z okresu drugiej wojny światowej. Zgromadzone przez niego materiały stały się podwaliną projektu pamięci, programu „Pamięć bydgoszczan – Archiwum Historii Mówionej”. Projekt ten został zapoczątkowany w 2011 r. dzięki wsparciu miasta Bydgoszcz w zakresie kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego. Został opracowany przez Bibliotekę Główną Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy przy współpracy wielu znaczących bydgoskich instytucji, jak Muzeum Wojsk Lądowych, Instytut Historii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Fundacja dla Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego oraz Stowarzyszenie Metropolia Bydgoska. Na potrzebę tego projektu pamięci została stworzona niezwykle ciekawa strona internetowa. Można się tam dowiedzieć o celach programu i zadaniach Archiwum: *Celem programu jest rejestrowanie, opracowywanie, udostępnianie i upowszechnianie*

¹⁸ Cyt. za: Z. Bogumił, op. cit., s. 333.

¹⁹ Ibidem, s. 333. Szerzej o pamięci w odniesieniu do przeszłości stalinizmu A. Etkind, *Wremia sobirat' kamni. Postrewolucyjnaja kultura političeskoj skorbi w sowremennoj Rossii*, „Ab Imperio”, 2004, nr 2; tegoż, *Stories of the Undead in the Land of the Unburied. Magical Historicism in Contemporary Russian Fiction*, „Slavic Review”, 2009, nr 68.

²⁰ Z. Bogumił, op. cit., s. 334.

opowieści bydgoszczan dotyczących: wyglądu miasta, ważnych wydarzeń historycznych, politycznych i artystycznych, wybitnych osobistości związanych z Bydgoszczą, opisu życia codziennego, zjawisk wielokulturowości, mniejszości narodowych, itp. Na bazie zgromadzonych w ten sposób materiałów (wywiady i pozyskany materiał faktograficzny – dokumenty, fotografie lub ich kopie) tworzone jest archiwum i baza, której część udostępniana jest (za zgodą autorów) za pośrednictwem specjalnego portalu. Miejscem przechowywania dokumentów jest Biblioteka Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

Zadaniem Archiwum jest chronienie dziedzictwa kulturowego i dostarczenie źródeł do badań naukowych, nie tylko dla historyków, ale także socjologów, psychologów, filologów, kulturoznawców i przedstawicieli innych dyscyplin nauki. Zgromadzony materiał może być też inspiracją dla przedsięwzięć artystycznych i edukacyjnych (reportaży, audycji, itd.).

Autorzy programu mają nadzieję, że przyczyni się on do poszerzenia wiedzy wszystkich zainteresowanych losami miasta i jego mieszkańców oraz do zachowania pamięci bydgoszczan dla przyszłych pokoleń²¹.

Z przytoczonego zapisu o celach programu i zadaniach Archiwum można wywnioskować, że została zawiązana pewna grupa aktorów pamięci w formie instytucji, organizacji, jak również osób prywatnych, przedstawicieli elit intelektualnych środowiska bydgoskiego. To stosunkowo szerokie instytucjonalne oblicze aktorów pamięci: Biblioteka Główna Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Instytut Historii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Fundacja dla Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Muzeum Wojsk Lądowych, Stowarzyszenie Metropolia Bydgoska. Z kolei aktorami pamięci w tym przypadku są archiwiści, bibliotekarze, historycy profesjonaliści, wojskowi, publicyści. Inicjatywa pod nazwą „Pamięć bydgoszczan. Archiwum Historii Mówionej” jest niezwykle cenna z dwóch powodów. Pierwszy z nich to ten, że w środowisku bydgoskim podjęto próbę konstrukcji pamięci kulturowej dla miasta Bydgoszczy. Trzeba jednak w tym miejscu pamiętać, że aby pamięć ta powstała, musi być poddana pewnej interpretacji, by następnie być przekazywaną w formie pewnego obrazu, tekstu, pomnika czy też rytuału. W tym przypadku ma miejsce gromadzenie pewnych dowodów w postaci dokumentów, fotografii, relacji, które zostaną po pewnym czasie przez aktorów pamięci poddane interpretacji. Drugim istotnym powodem jest fakt podjęcia potrzebnych działań na rzecz utrwalenia tego, co funkcjonowało w jakimś przekazie, komunikacji w rodzinie, pomiędzy najbliższymi. Warto podkreślić z punktu widzenia doniosłości jest zbieranie relacji od osób pamiętających dane wydarzenie i utrwalanie tego w postaci nośnika,

²¹ <http://pamiecbydgoszczan.ukw.edu.pl/> (dostęp: 20.09.2016).

nagrania. Na podstawie zebranych relacji zdeponowanych w Archiwum Historii Mówionej zostaną podjęte działania na rzecz pamięci kulturowej czy też pamięci dominującej. Ponadto godne podkreślenia jest stworzenie dodatkowego archiwum multimedialnego dla zdeponowania relacji świadków wydarzeń. Obok typowego archiwum państwowego pojawiła się instytucja wspierająca tę instytucję.

Zebrane relacje dostępne na stronie internetowej zostały podzielone na grupy tematyczne: pierwsza praca, jedzenie, wojenne prezenty, kłopoty zdrowotne, technikum gastronomiczne, nauka po wojnie, koleżanki ze Szwederowa, niemieckie szkoły na Szwederowie, matka, mieszkańcy domu przy ulicy Leszczyńskiego, wrzesień 1939 itp. Zebrane relacje dotyczą „wyglądu Miasta, ważnych wydarzeń historycznych, politycznych i artystycznych, wybitnych osobistości związanych z Bydgoszczą, opisu życia codziennego, zjawisk wielokulturowości, itp.”²². Z punktu widzenia pamięci bydgoszczan o drugiej wojnie światowej znajdujemy tam relacje, wspomnienia odnoszące się do tego tragicznego wydarzenia. Są one cenne z punktu widzenia zagadnień społecznych, socjalnych czasu wojny, mniej znanych i omawianych w fachowej literaturze przedmiotu czasu drugiej wojny światowej.

Projekt pamięci, czyli program „Pamięć bydgoszczan. Archiwum Historii Mówionej”, może stać się uniwersalnym medium elektronicznym, które przybliży dzieje Bydgoszczy w XX wieku. Dla zrozumienia tragedii drugiej wojny światowej, kiedy w Bydgoszczy obok siebie żyli Polacy, Niemcy, także i Żydzi, może być niezwykle cenna platforma wiedzy. Warto byłoby szerzej rozpropagować tego rodzaju inicjatywę w celu unaocznienia w formie przekazu ustnego, pisemnego, obrazu tragedii wojny, oporu Polaków wobec okupanta, dokonywanych wyborów (zagadnienie tzw. *Deutsche Volksliste*)²³, sąsiedztwa polsko-niemieckiego. Omawiana strona zawiera cenną inicjatywę o nazwie Bydgoskie portale pamięci. Każdy portal jest tematyczny. Z punktu widzenia pamięci bydgoszczan o drugiej wojny światowej na uwagę zasługuje portal „Wspominaj Bydgoszcz” oraz „Bydgoszcz-Bromberg”. Generalnie portal „Wspominaj Bydgoszcz” zawiera archiwalne fotografie z lat 1900–2000²⁴. Z kolei portal „Bydgoszcz-Bromberg” to zbiór informacji o polsko-niemieckiej historii miasta. Uzasadnieniem dla powstania tego portalu jest fakt, że – jak czytamy – *Bydgoszcz posiada swoje ważne*

²² <http://pamiecybydgoszczan.ukw.edu.pl/relacje/> (dostęp: 20.09.2016).

²³ Kwestię funkcjonowania w Bydgoszczy niemieckiej listy narodowościowej (*Deutsche Volksliste*) niezwykle trafnie i wielowątkowo opisał ceniony oraz uznany bydgoski archiwista, historyk, Marek Romaniuk, w swojej publikacji pt. *Podzwonne okupacji. Deutsche Volksliste w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1993.

²⁴ <http://wspominajbydgoszcz.blogspot.com/> (dostęp: 20.09.2016), <http://bydgoszcz-prl.blogspot.com/> (dostęp: 20.09.2016).

miejsce zarówno w historii Polski, jak i w historii Niemiec (czy dawnej Prus). Polskość miasta w jego dawnych dziejach oraz współcześnie jest niezaprzeczalna. Natomiast przypomnieć trzeba, że Bydgoszcz w czasach wojen krzyżackich była polską twierdzą przygraniczną, po pierwszym rozbiórce Polski, od roku 1772 była miastem niemieckim (pruskim), od 1920 r. stała się znowu polska, w 1939 r. znalazła się pod okupacją niemiecką, po 1945 r. jest wciąż polska. Oczywisty jest wkład pruski, niemiecki w rozwój miasta, co nie zawsze nam Polakom łatwo przyznać. Wkład ten wypada historycznie docenić pomimo tragicznych doświadczeń z przeszłości obu narodów²⁵.

Bydgoska inicjatywa pod nazwą „Pamięć bydgoszczan. Archiwum Historii Mówionej” przypomina warszawski pomysł pod nazwą Dom Spotkań z Historią. W obrębie tego programu funkcjonuje Archiwum Historii Mówionej. Zadaniem tegoż archiwum jest zbieranie relacji, wspomnień osób, które przeżyły drugą wojnę światową, były represjonowane przez totalitaryzm nazistowski i sowiecki. Archiwum Historii Mówionej liczy przeszło 5500 wywiadów biograficznych. Wywiady są nagrane w technice audio lub wideo, są zdigitalizowane, opracowane i udostępniane w Czytelni Multimedialnej²⁶.

W kontekście dyskusji o pamięci wokół drugiej wojny światowej godne podkreślenia są nowatorskie formy oddziaływania na zainteresowanych historią. Są to medialne, wirtualne środki, które pokazują dawne życie mieszkańców w różnych okresach, m.in. w czasie hitlerowskiej okupacji. W odniesieniu do społeczności żydowskiej niezwykle interesujący jest portal Wirtualny Sztetl²⁷. Jest to serwis tematyczny zawierający opis życia Żydów na ziemiach polskich. Zainteresowany może tam znaleźć opis miast, miasteczek, wsi, zamieszkałych przez Żydów, historię, kulturę, obyczaje tej społeczności. Został stworzony w czerwcu 2009 r. Od chwili jego uruchomienia zgromadzono na nim opisy przeszło 2 tysięcy miejscowości, 50 tysięcy artykułów w sześciu językach o łącznej objętości ponad 80 milionów znaków oraz 100 tysięcy zdjęć. Pierwszym właścicielem portalu było Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny, a od 2012 r. przejęło go Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. Dotychczas zgromadzono na nim różnorodne materiały historyczne, archiwalne, takie jak zdjęcia, wspomnienia, relacje. Portal zawiera wiele materiałów o Żydach bydgoskich. Wirtualny Sztetl rekonstruuje nie tylko zaginiony świat społeczności żydowskiej, ale pokazuje też historię miejscowości. Tego rodzaju inicjatywa jest godna szerszego rozpropagowania. Nie jest wciąż dostatecznie znana. Pewne hasła są opracowywane na podstawie

²⁵ <http://www.bydgoszcz-bromberg.pl/> (dostęp: 20.09.2016).

²⁶ https://pl.wikipedia.org/wiki/Dom_Spotkan_z_Historia; <http://dsh.waw.pl/> (dostęp: 20.09.2016).

²⁷ <http://www.sztetl.org.pl/> (dostęp: 20.09.2016).

artykułów naukowych, dla innych źródłem są materiały faktograficzne, na podstawie których badacz może zrekonstruować określony przedział czasowy czy też wybrane zagadnienie. Poszukując informacji, danych o historii miasta, warto w wyszukiwarce wpisać odnośnik Wirtualny Sztetl Bydgoszcz²⁸, w haśle „Społeczność żydowska przed 1989” zainteresowany znajduje syntetyczne dane, informacje o losach Żydów podczas drugiej wojny światowej: *Przed i tuż po wybuchu wojny w 1939 r. większość Żydów uciekła z Bydgoszczy. Ci, którzy pozostali, zostali poddani eksterminacji już 5 września 1939 r. Aresztowanych mężczyzn rozstrzeliwano na miejscu. Innych przetrzymywano w koszarach przy ul. Artyleryjskiej i Warszawskiej, skąd stopniowo wywożono w okoliczne lasy i zabijano. Pewną grupę, głównie kobiety i dzieci, wysiedlono w końcu października lub w listopadzie 1939 r. do Generalnego Gubernatorstwa. Do końca 1939 r. Żydów w Bydgoszczy praktycznie już nie było. Pozostawiono pojedyncze osoby i rodziny, które zostały wysiedlone w 1940 i 1941 r. lub skierowane do niemieckich nazistowskich obozów koncentracyjnych. Synagogę rozebrano, cmentarze uległy zniszczeniu. W połowie 1944 r. utworzono w Bydgoszczy-Łęgnowie i Bydgoszczy-Wschód podobozy niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego Stutthof dla kobiet żydowskich. W pierwszym przebywało ich około 1 tys., w drugim 300*²⁹.

Dla zainteresowanych zagadnieniami pamięci istotnym odnośnikiem na stronie Wirtualny Sztetl będzie zakładka „Miejsca martyrologii”. Znajdujemy tam informacje o dziesięciu pomnikach, tablicach, miejscach związanych z pamięcią o żydowskich ofiarach drugiej wojny światowej (pomnik kobiet żydowskich (al. Wojska Polskiego), Dolina Śmierci (Fordon, ul. Piastowska), grób zbiorowy na Wzgórzu Wolności (ul. Przyjazna 1), zbiorowa mogiła na cmentarzu komunalnym (ul. Kcyńska 51), miejsce egzekucji (róg ulic Stefana Batorego i Długiej), miejsce egzekucji (Stary Rynek), ul. S. Batorego – miejsce egzekucji, grób żydowskiego żołnierza na cmentarzu komunalnym (ul. Kcyńska 51), podobóz KL Stutthof w Bydgoszczy-Łęgnowie, podobóz KL Stutthof Bydgoszcz-Wschód (ul. Kamienna i Fabryczna)³⁰. Podobny wykaz został zamieszczony na stronie fundacji Polsko-Niemiecka Wymiana Młodzieży. Na stronie internetowej tej fundacji znajduje się odnośnik „Miejsca pamięci II wojny światowej w Polsce i w Niemczech”. Celem tego przedsięwzięcia było stworzenie swego rodzaju obrazu pamięci miejsc związanych z ofiarami drugiej wojny światowej. O trudnościach w przygotowaniu tego obrazu pamięci piszą we wstępie autorzy pomysłu

²⁸ www.sztetl.org.pl/ (dostęp: 20.09.2016).

²⁹ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bydgoszcz/5,historia/> (dostęp: 20.09.2016).

³⁰ <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bydgoszcz/13,miejsca-martyrologii/> (dostęp: 20.09.2016).

Matthias Barelkowski i Christoph Kreuzmüller: *Formy i priorytety upamiętniania zarówno w Polsce, jak i w Niemczech ulegają z upływem lat zmianom. Dlatego też w wielu przypadkach widać, na jakie trudności narażone są próby wolnego od wpływu ideologii i polityki opisu wszystkich grup ofiar. Sprawę dodatkowo komplikuje fakt, że niektóre obozy czy więzienia zmieniły swą funkcję i po wyparciu Niemców zostały przez władze komunistyczne zapełnione ich przeciwnikami, często niedawnymi bojownikami o wolność. W przypadku polskich miejsc pamięci należy również dokonywać wyraźnego podziału na różne etapy ich powstawania, które wywarły i wciąż wywierają istotny wpływ na kształt danego miejsca pamięci: etap „żywej pamięci” (lata 1944–1948), a następnie stalinizmu (1949–1955), podczas którego konsekwentnie ignorowano ofiary oporu obywatelskiego (Armia Krajowa). Kolejny, trzeci etap (1956–1989), charakteryzował się ostrożnym poszerzaniem spektrum upamiętnianych ofiar i wreszcie czwarty – wzmożonej, ale i kontrowersyjnej przebudowy „krajobrazu miejsc pamięci” po 1989 roku...*

Na prezentowanej stronie znajduje się link pod nazwą miejsca/tablice pamiątkowe. W układzie alfabetycznym w spisie miejscowości znajdujemy nazwę i opis miejsca pamięci. W przypadku Bydgoszczy wymienia się jedynie dwa takie miejsca, tj. pomnik Walki i Męczeństwa na Starym Rynku oraz Bydgoszcz-Fordon „Dolina Śmierci”. Zawierają one następujące opisy:

Pomnik Walki i Męczeństwa na Starym Rynku.

Na Starym Rynku w Bydgoszczy pod murem kościoła Jezuitów 9 i 10 września 1939 r. odbyły się publiczne egzekucje przypadkowo zatrzymanych Polaków. Pierwszego dnia rozstrzelano około 25, a drugiego około 20 zakładników. Była to część spośród aresztowanych 8 września w pobliżu ratusza i 9 września w pobliżu koszar przy ul. Gdańskiej, w ramach zakrojonej na szerszą skalę niemieckiej akcji pacyfikacyjnej. Jej celem miało być ostateczne zdławienie wszelkiego oporu spontanicznie stawianego przez mieszkańców miasta wkraczającym oddziałom Wehrmachtu. Odpowiedzialność za zbrodnię spada na generała majora Waltera Braemera, który 8 września objął komendę 580 tyłowego obszaru armijnego, a tym samym przejął pełnię władzy w Bydgoszczy. Po wojnie na miejscu masakry postawiono pomnik Walki i Męczeństwa i umieszczono tablicę pamiątkową.

Bydgoszcz-Fordon – „Dolina Śmierci”.

„Dolina Śmierci” w pobliżu dawnego szybowiska pod Fordonem jest miejscem kaźni ponad 300 internowanych mieszkańców Bydgoszczy, przetrzymywanych w stajniach koszar 15. Pułku Artylerii Lekkiej przy ul. Gdańskiej. Wspomniane koszary były największym niemieckim tymczasowym więzieniem dla Polaków i Żydów jesienią 1939 r. W trzeciej dekadzie października 1939 r. niemieckie władze policyjne rozpoczęły stopniowe opróżnianie prowizorycznego obozu.

Część więźniów wywożono w nieznanym kierunku i ginął po nich wszelki ślad. Dopiero dwa lata po wojnie doszło do odkrycia masowych mogił w wąskiej dolinie około 12 km na północny-wschód od Bydgoszczy. Wśród zamordowanych w październiku i listopadzie 1939 r. w „Dolinie Śmierci” znajdowała się elita umysłowa i gospodarcza przedwojennej Bydgoszczy. Byli to: dyrektorzy i profesorowie szkół średnich, kierownicy i nauczyciele szkół powszechnych, księża, inżynierowie i przemysłowcy. Jest prawdopodobne, że w „Dolinie Śmierci” dopełnił się los większości internowanych Żydów. Do dzisiaj nie udało się ustalić tożsamości wszystkich ofiar. Po ekshumacji wszystkie odnalezione szczątki pochowano 10 maja 1947 r. na cmentarzu na Wzgórzu Wolności w Bydgoszczy. Na miejscu straceń wzniesiono pomnik ku czci pomordowanych³¹.

Utrwalanie pamięci o przeszłości, drugiej wojnie światowej w formie elektronicznej, stron internetowych jest powszechne, co należy ocenić bardzo pozytywnie. Godny podkreślenia jest pomysł „Szlaki pamięci w województwie kujawsko-pomorskim”. Jego celem jest popularyzacja miejsc pamięci w województwie kujawsko-pomorskim związanych z historią lat 1939–1984 oraz prezentacja mieszkańców regionu walczących o niepodległą Polskę. Jest to portal dla nauczycieli oraz młodzieży. Składa się on z pięciu szlaków (Szlak walki II wojna światowa, Szlak męczeństwa II wojna światowa, W latach stalinizmu, W okresie PRL, Biografie). Szlak pamięci składa się z tekstów, fotografii, skanów dokumentów, materiałów audiowizualnych. Projekt został przygotowany ze środków wielu instytucji: Departamentu Edukacji, Sportu i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Kujawsko-Pomorskiego, merytorycznie wsparł go Instytut Pamięci Narodowej, Telewizja Polska S.A., Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego oraz Pomorskie Muzeum Wojkowe³².

Istotnym postulatem w kwestii pamięci o drugiej wojnie światowej jest ewidencja miejsc pamięci związanych z bohaterstwem Polaków czy też ruchem oporu. Dotychczas wspomniane miejsca pamięci, tj. tablice pamiątkowe, pomniki nie tworzą swoistej sieci. Zebranie ich w formie elektronicznej (portal) czy też pisanej (przewodnik) w jedną strukturę, sieć, mogłoby posłużyć na rzecz powstania ścieżki edukacyjnej o drugiej wojnie światowej w Bydgoszczy, służącej bydgoszczanom oraz turystom, przybyszom. Dla osoby z zewnątrz, potencjalnego turysty, byłaby to jedna z ofert. *Warto zadbać o to, aby pewne miejsca związane z drugą wojną światową znalazło się w tzw. bydgoskiej sieci miejsc pamięci z tych*

³¹ <http://www.miejscapamieci.org/pomniki-tablice-pamiatkowe/mpc/Memorial/mpa/show/mp-place/bydgoszcz-fordon-dolina-smierci/> (dostęp: 20.09.2016).

³² szlakipamieci.kujawsko-pomorskie.pl (dostęp: 20.09.2016).

czasów. *Niekoniecznie musi być to pomnik czy też tablica pamiątkowa. Ciekawy pomysł pamięci zaprezentowano w Budapeszcie. Tam, gdzie znajdowało się buda-
pesztańskie żydowskie getto, umieszczono znaki w formie punktów na chodnikach,
informujące o przebiegu linii, obrębu getta. Jest to sposób na aktywizację pamięci
historycznej.* Podobnie można by dodatkowo utrwalić miejsce po zburzonej byd-
goskiej synagodze, niezależnie od odsłonięcia w tym miejscu 20 września 2012 r.
kamienia z trójjęzyczną tablicą upamiętniającą bydgoskich Żydów.

Strony internetowe są potrzebną inicjatywą, często społeczną. Wskazane by-
łoby, aby tego rodzaju pomysły znalazły stałe wsparcie u władz samorządowych,
miejskich przy tworzeniu ogólnego portalu poświęconego pamięci o drugiej woj-
nie światowej, dla Bydgoszczy miałyby to niezwykle ważny walor dydaktyczny
i naukowy.

Wciąż istnieje potrzeba gromadzenia informacji o przeszłości. Pomniki pa-
mąci w formie tablic poświęconych ofiarom wojny są często zdezaktualizowane,
wymagają renowacji oraz umieszczenia i wzmianki w nowych przewodnikach.
Jest to zauważalne w opisach miejsc pamięci na wymienionych stronach interne-
towych.

Pamięć o wydarzeniach, ludziach z czasów drugiej wojny światowej można
utrwalić poprzez film fabularny, a przede wszystkim w formie dokumentalnej
z fabularyzowanymi inscenizacjami historycznymi. Dotychczas dzieje Byd-
goszczy w okresie drugiej wojny światowej zostały uchwycone w kadrach filmu
„Sąsiedzi” z roku 1969 w reżyserii Aleksandra Ścibora-Rylskiego. Akcja filmu
rozpoczyna się ostatniego dnia sierpnia 1939 r. Film jest opowieścią o bohater-
skiej obronie Polaków w pierwszych dniach wojny. W wątek wojenny wplecio-
no tragiczną miłość Niemki, Anny Marii, i Polaka, Piotra. Poprzez film, będący
rekonstrukcją pewnych wydarzeń, można utrwalić tamten tragiczny epizod hi-
storii. Ostatnio wiele tragicznych wydarzeń lat wojennych staje się kanwą dla
scenariuszy filmów dokumentalnych, fabularyzowanych. Przykładem może być
średniometrażowy film dokumentalny zatytułowany „Pamięć. Tajemnice lasów
Piaśnicy”, będący rekonstrukcją hitlerowskiej zbrodni na Kaszubach, na Pomo-
rzu Gdańskim od jesieni 1939 do wiosny 1940 r. Dokument ten został nakręcony
przez Stowarzyszenie Auschwitz Memento. Wzięło w nim udział kilkudziesięciu
aktorów, statystów, członków Grupy Rekonstrukcji Historycznych Ludności Cy-
wilnej „Mława”, Stowarzyszenia Miłośników Polskiej Broni i Barw „Perkun”,
Grupy Rekonstrukcji Historycznych „17. Infanterie Division”. Autorzy tego pro-
jektu napisali, że „film jest nie tylko opowieścią historyczną, to uniwersalny mor-
ralitet o potrzebie wspierania pamięci narodowej i osobistej, na której współcześni

Polacy budują swoją tożsamość i przyszłość³³. Stąd należy pozytywnie ocenić inicjatywę społeczną, która doprowadziła do powstania w 2009 r. w Bydgoszczy grupy rekonstrukcyjnej pod nazwą Stowarzyszenie Rekonstrukcji Historycznych DROMEDAR. Jest to przykład działania na rzecz pamięci o drugiej wojnie światowej. Potwierdzają to cele działalności tej grupy rekonstrukcyjnej: *Ideą, która przyświecała założycielom grupy, było szersze odtworzenie wojennych dziejów Bydgoszczy i regionu, nie tylko jej militarnych aspektów, ale także życia cywilnej ludności miasta podczas okupacji. Nie szerzymy żadnej ideologii, lecz w ramach rekonstrukcji historycznej pragniemy wiernie odtworzyć wydarzenia i atmosferę tamtych tragicznych dni. Pragniemy pokazać sylwetki mieszkańców naszego miasta i regionu, których losy uwikłane zostały w skomplikowaną historię Bydgoszczy. Ich dzieje, postawy i trudne decyzje, które musieli podejmować, są dla wielu współczesnych nieznane lub niezrozumiałe. W tych działaniach pomocne są nam źródła historyczne i literatura historyczna, wspomnienia uczestników wydarzeń i materialne świadectwa z epoki. Nasza działalność nastawiona jest nie tylko na zaspokojenie własnych potrzeb poznawczych, ale służy przede wszystkim realizacji celów edukacyjnych i popularyzacji tematyki wśród szerokiej rzeszy odbiorców – i mieszkańców Bydgoszczy. Poprzez widowiskową formułę żywych lekcji historii pragniemy naszą przeszłością zainteresować także młodzież³⁴.*

Stosunkowo bogata literatura przedmiotu poświęcona drugiej wojnie światowej w Bydgoszczy nie powinna zamykać dalszych badań nad tym tragicznym wydarzeniem, przeciwnie – powinny być kontynuowane³⁵. Brak jest wciąż monografii o życiu codziennym bydgoszczan w omawianym okresie, o trudnej, tragicznej dla wielu mieszkańców okupacyjnej rzeczywistości oraz innych zagadnieniach społecznych tamtego czasu. Wiele życiorysów bydgoszczan, którzy zapisali się piękną kartą podczas drugiej wojny światowej doczekało się publikacji w wielotomowym dziele pt. „Bydgoski słownik biograficzny”³⁶. Szkoda, że dotychczas niezwykle zasłużony dla miasta prezydent Leon Barciszewski, zamordowany przez Niemców, poza opracowaniami przyczynkarskimi nie doczekał się osobnego opracowania. 11 listopada 1989 r. odsłonięto natomiast pomnik L. Barciszewskiego, początkowo usytuowany na skwerze przy ul. Mostowej, nazwanym

³³ Film „Pamięć. Tajemnice lasów Piaśnicy”, scenariusz: Mirosław Krzyszkowski, Dariusz Walusiak, Bogdan Wasztyl, realizacja: Mirosław Krzyszkowski, Dariusz Walusiak. Stowarzyszenie AuschwitzMemento.

³⁴ http://srh.dromedar.prv.pl/O_Nas.html (dostęp: 20.09.2016).

³⁵ W roku 2004 ukazał się tom drugi, część druga *Historii Bydgoszczy* pod redakcją naukową Mariana Biskupa.

³⁶ *Bydgoski słownik biograficzny*, praca zbiorowa pod redakcją S. Błażejewskiego, T. Kutty, M. Romaniuka. Tom pierwszy ukazał się w 1994 r.

także jego imieniem. W jego odsłonięciu wzięła udział córka zamordowanego prezydenta – Danuta Barciszewska-Borkowska. W 2007 r. pomnik bohaterskiego prezydenta został przeniesiony na Welniany Rynek³⁷.

Bydgoszcz była ważnym miejscem oporu i aktywnej działalności Polskiego Państwa Podziemnego. Istnienie Fundacji Generala Elżbiety Zawackiej, Archiwum i Muzeum Pomorskiego Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek w Toruniu nie wyklucza powołania do życia kolejnej instytucji archiwizującej działalność Polskiego Państwa Podziemnego w Bydgoszczy. Wydaje się, że jest to ostatni moment, aby powstała instytucja, która mogłaby zainspirować zebranie przechowywanych jeszcze przez bydgoszczan materiałów z tamtych czasów. Archiwum takowe powinno także zapoczątkować akcję zbioru i utrwalenia relacji świadków ostatniej wojny. Mogłyby też do niego trafić różnego typu pamiątki. Taka jednostka funkcjonowałaby w obrębie tematycznego muzeum bydgoskiego (Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego, Muzeum Wolności i Solidarności w Bydgoszczy, Eksplozosem w Bydgoszczy, Muzeum Wojsk Lądowych) bądź Archiwum Państwowego w Bydgoszczy.

Uzupełnieniem obrazu pamięci o drugiej wojnie światowej są tematyczne ekspozycje, znajdując się one w Muzeum Wojsk Lądowych:

Wojsko polskie w dobie powstań narodowych XVIII-XIX wieku;

Powstanie wielkopolskie;

Garnizon Bydgoszcz 1920-1939;

Galeria malarstwa batalistycznego;

Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie;

Armia Polska w ZSRR 1943-1945;

Polski ruch oporu w czasie II wojny światowej;

Sylwetki bydgoszczan, których działalność w przededniu i w trakcie II wojny światowej w znacznym stopniu przyczyniły się do zwycięstwa koalicji antyhitlerowskiej (kryptolog Marian Rejewski);

Katyń. Martyrologia ludności Pomorza;

Wyposażenie wartowni z lat 50. XX wieku;

Pistolety i rewolwery XX wieku;

Wojsko Polskie 1946-1956;

³⁷ S. Błażejowski, J. Kutta, M. Romaniuk, *Bydgoski słownik biograficzny*, Bydgoszcz 1994, t. 1, s. 24-26; J. Kutta, *Prezydenci Miasta Bydgoszczy 1920-1939*, Bydgoszcz 1991. Dla porównania zasłużony dla miasta Włocławka prezydent Witold Mystkowski doczekał się swojego opracowania, zob. W. Stankowski, *Witold Mystkowski. Ostatni prezydent miasta Włocławka Drugiej Rzeczypospolitej. Życie – działalność – losy*, Włocławek 2012 (Seria Biblioteka Prezydentów Miasta Włocławka). Losy Witolda Mystkowskiego są podobne do losów Leona Barciszewskiego. Obaj zostali zamordowani przez Niemców w listopadzie 1939 r.

Pomorski Okręg Wojskowy 1945-2005;
Ciężki sprzęt wojskowy z okresu II wojny światowej;
Generalicja Wojska Polskiego na Pomorzu;
Falerystyka, odznaki pamiątkowe, odznaczenia;
Żołnierze Pomorskiego Okręgu Wojskowego w misjach pokojowych;
Ściana Pamięci - foyer Muzeum;
Sala rycerska³⁸.

Ekspozycje, które znajdują się w muzeach, mają charakter czasowy bądź stały. Najczęściej są umieszczone w pomieszczeniach zamkniętych, przez co dostęp do nich jest utrudniony, możliwy jedynie w godzinach otwarcia muzeum. Stąd organizuje się coraz częściej ekspozycje w plenerze, w centralnym punkcie miasta, aby zwiększyć ich dostępność, a zarazem zainteresować przeszłością.

Rozważania o drugiej wojnie światowej w pamięci bydgoszczan wpisują się w dyskusję kształtowania wiedzy o tej tragedii w XXI wieku. Wielu świadków historii, którzy pamiętają drugą wojnę światową, umiera, niedługo ich zabraknie. Należy się zastanowić, w jaki sposób optymalnie wpisać w pamięć nowego pokolenia drugą wojnę światową. W kontekście pamięci o historii regionu pozostaje aktualne pytanie, w jaki sposób możemy wpisać pamięć regionalną w pamięć globalną. Nie będzie się to odbywało tylko w formie przekazu, opisu, opracowań o charakterze naukowym czy też publicystycznym. Stąd uporządkowane miejsca pamięci stanowią niezwykle ważny element poznania i wiedzy historycznej o przeszłości. Zwraca na to uwagę francuski historyk Pierre Nora w swojej trzytomowej publikacji pt. *Les lieux de mémoire*³⁹. Według niego wydarzenia historyczne, pomniki, dzieła sztuki, elementy krajobrazu, historyczne postacie, miejsca topograficzne powodują krystalizowanie się pamięci zbiorowej w obrębie danej wspólnoty. P. Nora uważa, że miejsce pamięci to pozostałość, jednostka materialna czy też idealna, która wskutek działań ludzi, upływu czasu staje się dziełem zapamiętanym przez określoną wspólnotę. Pamięć należy organizować poprzez różne działania, jak świętowanie rocznic, obchodzenie świąt, tworzenie archiwów. Poprzez takie impulsy jednostka ludzka występuje w obronie pamięci, dzięki której jesteśmy w stanie coś, jakiś fakt, przekazać czy też udowodnić. Życie i obcowanie z miejscami pamięci, *les lieux de mémoire*, wzbogaca nasze poznanie, doznanie historyczne poprzez zetknięcie się z przestrzenią symboliczną, dzięki której analizujemy dogłębniej przeszłość. Tę lekcję z miejscami pamięci P. Nora nazywa historią drugiego stopnia⁴⁰.

³⁸ https://pl.wikipedia.org/wiki/Muzeum_Wojsk_Lądowych (dostęp: 20.09.2016).

³⁹ P. Nora, *Les lieux de mémoire*, Paris 1984-1992, t. 1-3.

⁴⁰ P. Nora, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, Berlin 1990, s. 15-19; tegoż, *Les lieux de mémoire...*, t. 2, s. 2226; tegoż, *Das Abenteuer lieux de mémoire*, [w:] *Nation und Emotion*.

Często miejsca pamięci z czasów drugiej wojny światowej są bardzo rozproszone. Informacja o nich nie jest zaktualizowana, odpowiednio dla XX wieku wyeksponowana i dostępna. W tym celu należy wykorzystać serwisy, platformy, portale internetowe. Miejsca pamięci powinny zawierać określoną wiedzę historyczną. Pamięć o drugiej wojnie światowej obok swojego martyrologicznego charakteru powinna mieć wydźwięk patriotyczny i edukacyjny. Każde miejsce pamięci jest przestrożą dla współczesności. Od szeroko rozumianych aktorów pamięci oraz środowiska grup pamięci będzie zależało wypracowanie pamięci kulturowej czy też dominującej na XXI wiek. Jednak należy mieć na uwadze trafny pogląd na te sprawy profesor Anny Wolff-Powęskiej: *autentyczne miejsca historyczne (muzea i centra dokumentacji na terenach byłych obozów koncentracyjnych) bardziej przemawiają do wyobraźni. Ani muzeum, ani pomnik nie zagwarantują jednak pamięci, jeśli widz, obywatel nie jest zainteresowany. Przeciw tym, którzy sądzą, że pomnik „załatwi” kwestię pamięci, argumentuje historyk sztuki Stefanie Endlich, komentując projekt: Pomnik opisuje tylko część dialogu w polityce i kulturze, w miejscu pracy i w opinii publicznej. Ten dialog można w najlepszym razie wzmocnić, rozszerzyć, można także zmienić i wnieść niezbędny niepokój, ale nigdy zastąpić...*⁴¹

World War II in memory of Bydgoszcz citizens. Current status and challenges for the 21st century

keywords: World War II, memory about the war, cultural, communicative, popular, dominating memory, actors of remembrance, groups of remembrance, places of remembrance, historic landmarks, project of remembrance

Summary

The article describes the memory of Bydgoszcz citizens about World War II in the 21st century. In addition to scientific studies dedicated to World War II using the city of Bydgoszcz as an example, it is important to develop a model of memory about this event. There is a need of current information about the past, in this case – the time of World War II. Memorials in the form of plaques commemorating victims of the war are frequently outdated, in need of renovation and adding their description to general, new guides to the history of the city. It is noticeable in description of places of remembrance on the current websites. In the discussion on the memory about World War II, we should highlight the innovative forms of reaching those who are interested in history. These are virtual media that show the

Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert, Göttingen 1995, s. 85-95; tegoż, *Czas pamięci*, przełożył W. Dłuski, „Res Publica Nowa” 7, 2001.

⁴¹ A. Wolff-Powęska, *Pamięć brzemię i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945-2010)*, Poznań 2011, s. 391.

past life of local residents during the period of Nazi occupation. Many witnesses of history who remember World War II pass away. We should think about the best way to plant World War II in memory of the new generation. In the context of memory about the history of the region, the issue of incorporating the regional memory into the global memory remains current. Places of remembrance should contain specific, precise historical knowledge. The memory about World War II, in addition to its martyrological character, should have patriotic and educational overtones. It is important to develop a model of cultural and dominating memory about World War II that will stay among the residents of Bydgoszcz.

Zweiter Weltkrieg in Erinnerung der Einwohner von Bydgoszcz. Die Lage und Herausforderungen für das 21. Jahrhundert

Schlüsselwörter: Zweiter Weltkrieg, Gedenken an den Krieg, kulturelle Erinnerung, kommunikative Erinnerung, allgemeine Erinnerung, vorherrschende Erinnerung, Schauspieler der Erinnerung, Gedenkgruppen, Gedenkstätten, historische Stätten, Projekt des Gedenkens

Zusammenfassung

Der Artikel bezieht sich auf die Erinnerung der Einwohner von Bydgoszcz an den Zweiten Weltkrieg in dem 21. Jahrhundert. Außer den wissenschaftlichen Forschungen zum Thema des Zweiten Weltkrieges am Beispiel der Stadt Bydgoszcz ist es wichtig, ein Modell der Erinnerung an dieses Ereignis herauszuarbeiten. Es ist nötig, aktuelle Informationen über die Vergangenheit, darin über die Zeiten des Zweiten Weltkrieges zu sammeln. Denkmäler der Erinnerung in Form von Tafeln zum Gedenken an Kriegsoffer verlieren oft ihre Aktualität, sollen renoviert und in allgemeinen, neuen Reiseführern zur Stadtgeschichte beschrieben werden. Es ist in den Schilderungen der Gedenkstätten auf bisherigen Internetseiten wahrnehmbar. In der Diskussion über die Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg sind neuartige Formen der Einwirkung auf alle, die an der Geschichte interessiert sind, hervorzuheben. Das sind virtuelle Medienmittel, die das ehemalige Leben der Einwohner in der Nazizeit schildern. Viele Zeugen der Geschichte, die den Zweiten Weltkrieg in Erinnerung behalten, sterben. Man muss darüber nachdenken, wie man den Zweiten Weltkrieg der neuen Generation optimal einprägen soll. Im Kontext des Gedenkens an die Geschichte der Region bleibt die folgende Frage aktuell, wie wir die regionale Erinnerung in die globale Erinnerung einbeziehen können. Gedenkstätten sollen bestimmte, genaue historische Kenntnisse enthalten. Die Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg soll außer ihrem Märtyrercharakter auch durch den vaterländischen und Bildungsgehalt gekennzeichnet sein. Es ist von großer Bedeutung, ein Modell der kulturellen Erinnerung und der vorherrschenden Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg im Gedenken der Einwohner von Bydgoszcz herauszuarbeiten.